

Η ΖΩΗ ΤΟΥ RICARDO*

Ο DAVID RICARDO (1772-1823) γεννήθηκε στο Λονδίνο ως μέλος της οικογένειας ενός εύπορου εβραίου τραπεζίτη. Σε ηλικία δεκατεσσάρων ετών ο Ricardo βοηθούσε τον πατέρα του στις χρηματιστηριακές του δραστηριότητες, αλλά μερικά χρόνια αργότερα διέκοψε τις σχέσεις του με την οικογένειά του, όταν ασπάστηκε το χριστιανισμό.¹ Έγινε ανεξάρτητος μεσίτης στο χρηματιστήριο, όπου χάρη στην αξιοσημείωτη ικανότητά του να προβλέπει τις διακυμάνσεις των τιμών των αξιογράφων συσώρευσε μια τεράστια περιουσία μέσα σε λίγα χρόνια. Σε ηλικία είκοσι πέντε ετών ο Ricardo είχε ήδη αποκτήσει στο Λονδίνο τη φήμη ενός εκατομμυριούχου και περίφημου τραπεζίτη.

Φαίνεται ωστόσο ότι το να παίζει στην αγορά έπαψε γρήγορα να ευχαριστεί το Ricardo. Στο πνεύμα του φώλιαξε μια παθιασμένη δίψα για γνώση. Στα είκοσι πέντε άλλαξε απότομα στίλ ζωής, παραιτήθηκε από την κερδοσκοπία στο χρηματιστήριο, αγόρασε ένα κτήμα και αφιέρωσε το χρόνο του στην αυτομόρφωση. Αρχικά μελέτησε μαθηματικά και

*Isaak Ilych Rubin, *Ιστορία οικονομικών θεωριών*, επιμ. και σχόλια αγγλ. μτφρ. Donald Filtzer, μετάφραση Χρ. Βαλλιάνου, επιστημονική επιμέλεια Γ. Μηλιού, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1994, σσ. 293-297.

1. Στο βαθμό που ο Ricardo είχε κάποιες θρησκευτικές προτιμήσεις, αυτές στρέφονταν προς τους Μονιστές (Unitarians: Χριστιανική Εκκλησία που υποστήριζε ότι ο Θεός δεν είναι τρισωπόστατος αλλά ένα πρόσωπο) (Σ.τ.ε.).

φυσικές επιστήμες, οργάνωσε ένα δικό του εργαστήριο και συνέλεγε ορυκτά. Δύο χρόνια αργότερα είχε εντυπωσιαστεί τόσο πολύ από το βιβλίο του Smith, ώστε επιδόθηκε απόλυτα στη μελέτη των οικονομικών φαινομένων, πράγμα φυσιολογικό για έναν άνθρωπο του οποίου ο νους είχε εξοικειωθεί με τα μυστικά της δουλειάς του χρηματιστή.

Στις αρχές του 19ου αιώνα τα οικονομικά ζητήματα είχαν καταστεί αντικείμενο έντονης συζήτησης στην Αγγλία. Ο μακροχρόνιος πόλεμος με τη Γαλλία είχε ρίξει την οικονομική ζωή της Αγγλίας σε μεγάλη αναταραχή. Η αταξία ήταν ιδιαίτερα εμφανής στην υποτίμηση του αγγλικού νομίσματος (του χαρτονομίσματος που εξέδιδε η τράπεζα της Αγγλίας, του οποίου η μετατρεψιμότητα σε χρυσό είχε καταργηθεί στη διάρκεια του πολέμου) και στην εξωφρενική αύξηση της *τιμής των σιτηρών*. Αυτά ήταν πρακτικά ζητήματα που άγγιζαν τα ζωικά συμφέροντα διάφορων κοινωνικών ομάδων και οδηγούσαν στην εμφάνιση διχογνωμιών τεράστιας έντασης. Δεν επρόκειτο για μια ακαδημαϊκή συζήτηση μεταξύ φοιτητών στο ήρεμο περιβάλλον φοίτησής τους. Μια τέτοια βίαιη διάσταση απόψεων και συμφερόντων παρακίνησε το μετριοπαθή Ricardo, που είχε μικρή εμπιστοσύνη στις ικανότητές του, να ξεκινήσει τη συγγραφική του καριέρα. Το 1809, περίπου δέκα χρόνια μετά το ξεκίνημα της μελέτης των οικονομικών ζητημάτων, δημοσίευσε ορισμένα άρθρα για μια μπροσούρα με τίτλο *On the High Price of Bullion (Για την υψηλή τιμή του χρυσού σε ράβδους)*, όπου περιέγραφε την ποσοτική θεωρία του χρήματος.¹ Εξηγούσε την

1. «On the High Price of Bullion, A Proof of the Depreciation of Bank Notes» (1810) στο *The Works and Correspondence of David Ricardo*, επιμ. του Piero Sraffa, με τη συνεργασία του M. H. Dobb, τόμ. III (Cambridge University Press, 1951 [Σ.τ.ε.]).

υποτίμηση του χαρτονομίσματος από την εκτύπωση υπερβολικά μεγάλης ποσότητας και ζητούσε την απόσυρση από την κυκλοφορία ενός μέρους των χαρτονομισμάτων, προκειμένου να εξυγιανθεί το νόμισμα.

Στα χρόνια που ακολούθησαν ο Ricardo εξέδωσε μια σειρά μικρών πολεμικών έργων, αφιερωμένων επίσης στα ζητήματα της νομισματικής κυκλοφορίας. Στα 1815 δημοσίευσε το *An Essay on the Influence of a Low Price of Corn on the Profits of Stock* (Δοκίμιο για την επίδραση μιας χαμηλής τιμής σιτηρών στα κέρδη των μετοχών). Στο έργο αυτό ο Ricardo λειτουργούσε ήδη ως υπερασπιστής του βιομηχανικού καπιταλισμού και είχε καταλήξει στο συμπέρασμα ότι τα συμφέροντα της τάξης των γαιοκτημόνων συγκρούονταν με αυτά των άλλων τάξεων της κοινωνίας. Την εποχή εκείνη, όπως δείχνει μια επιστολή του 1815, ο Ricardo δεν είχε καμιά φιλοδοξία να δημοσιεύσει ένα έργο που να αγκαλιάζει τα θεμελιώδη θεωρητικά προβλήματα της οικονομικής θεωρίας. «Βλέπετε λοιπόν, έγραφε, ότι δεν έχω κανένα άλλο κίνητρο να συνεχίσω τη μελέτη της Πολιτικής Οικονομίας πέρα από την ευχαρίστηση που μου αποφέρει η ίδια η μελέτη, γιατί ποτέ δε θα είμαι τόσο τυχερός, όσο ορθές και αν είναι οι απόψεις μου, ώστε να γράψω ένα έργο που θα μου αποφέρει φήμη και διάκριση».¹ Ωστόσο μόλις δύο χρόνια αργότερα, επηρεασμένος από τις επίμονες συμβουλές του φίλου του James Mill, ο Ricardo δημοσίευσε το έργο που επρόκειτο να του αποφέρει την αθάνατη φήμη, το *Principles of Political Economy and Taxation*. Παρ' όλο που τα περισσότερα κεφάλαια του βιβλίου είναι αφιερωμένα στη διερεύνηση πρακτι-

1. Ricardo, επιστολή στον Trower της 29 Οκτωβρίου 1815 στο *Works* (επιμ. Sraffa), τόμ. VI, CUP, 1952, σ. 315 (Σ.τ.ε.).

κών ζητημάτων και κυρίως της φορολογίας, τα λίγα θεωρητικά κεφάλαια εξασφάλισαν στο Ricardo τη μόνιμη φήμη ενός από τους μεγαλύτερους οικονομολόγους. Το βιβλίο του σηματοδοτεί το υψηλότερο σημείο που ήταν σε θέση να φτάσει η Κλασική Σχολή – μετά από αυτό πέρασε μόνο δύσκολες στιγμές και μια περίοδο παρακμής.

Παρ' όλο που ο ίδιος ο Ricardo είπε κάποια στιγμή ότι το βιβλίο του το είχαν καταλάβει όχι περισσότεροι από είκοσι πέντε άνθρωποι σ' ολόκληρη την Αγγλία, το βιβλίο αυτό τού απέφερε μια τρομακτική φήμη μεταξύ των συγχρόνων του και τον κατέστησε επικεφαλής μιας ολόκληρης σχολής. Ο Ricardo βρέθηκε στο κέντρο των ζωνρών οικονομικών συζητήσεων της εποχής του. Ήταν σε συνεχή προσωπική επαφή ή αλληλογραφία με όλους τους εξέχοντες οικονομολόγους της εποχής. Μερικοί απ' αυτούς έγιναν οι στενότεροι μαθητές και οπαδοί του (James Mill, McCulloch), οι πρώτοι απόστολοι της ορθόδοξης «ρικαρδιανής» σχολής. Ωστόσο ακόμα και οι αντίπαλοί του, που δημιούργησαν τα δικά τους οικονομικά συστήματα (Malthus, Say, Sismondi) δεν μπορούσαν να μη δείξουν σεβασμό στη μεγάλη του διάνοια και επιστημονική ευθυκρισία. Ο Malthus, που υπήρξε σταθερός αντίπαλός του και ένθερμος υπερασπιστής της τάξης των γαιοκτημόνων, αποκάλεσε την ημέρα του θανάτου του Ricardo τη δυστυχέστερη της ζωής του.

Στο Ricardo άρεσε να οργανώνει στο σπίτι του συγκεντρώσεις φίλων και γνωστών οικονομολόγων για ελεύθερη κουβέντα και διάλογο πάνω σε επίκαιρα οικονομικά ζητήματα. Οι φιλικές αυτές συναντήσεις αποτέλεσαν τη βάση της *Λέσχης Πολιτικής Οικονομίας* του Λονδίνου, που ιδρύθηκε το 1821 και είχε μια ζωή είκοσι πέντε χρόνων. Τα μέλη της Λέσχης ήταν κυρίως άνθρωποι της πράξης, έμποροι και βιομή-

χανοί, πολιτικά πρόσωπα. Λίγοι μόνο ήταν ακαδημαϊκοί ερευνητές. Στις μηνιαίες συναντήσεις τους συζητούσαν τα σημαντικότερα ζητήματα της επικαιρότητας· οι συζητήσεις συνήθως περιστρέφονταν γύρω από ζητήματα της νομισματικής κυκλοφορίας και των δασμών για τα σιτηρά – τα ζητήματα που κυρίως απασχολούσαν το Ricardo. Μέχρι την ημέρα του θανάτου του, που ήλθε απρόσμενα το 1823, ο Ricardo υπήρξε το κεντρικό πρόσωπο των συναντήσεων της Λέσχης, η πλειονότητα των μελών της οποίας υποστήριζε με πάθος τις ιδέες του *ελεύθερου εμπορίου* – και έκανε πάμπολλες ενέργειες, για να γίνουν πραγματικότητα.

Ο Ricardo υπερασπίστηκε με επιτυχία τις ιδέες του *οικονομικού φιλελευθερισμού* – όχι μόνο στις μπροσούρες και στα βιβλία του, σε συγκεντρώσεις φίλων και σε συναθροίσεις της Λέσχης Πολιτικής Οικονομίας αλλά και από το βήμα του Κοινοβουλίου. Εκλεγμένος ως μέλος του Κοινοβουλίου το 1819 εξεφώνησε λόγους, παρά τη συστολή του και την αντιπάθεια που έτρεφε προς τη ρητορεία, στη διάρκεια των συζητήσεων για τη χρηματική κυκλοφορία, για την κοινοβουλευτική μεταρρύθμιση κ.λπ., με τους οποίους τασσόταν υπέρ των αστικών-δημοκρατικών μεταρρυθμίσεων (επέκταση του δικαιώματος της ψήφου, μυστική ψηφοφορία). Η διδασκαλία του για τη *νομισματική κυκλοφορία* άσκησε τεράστια επίδραση τόσο στις κοινοβουλευτικές επιτροπές που συζητούσαν αυτό το θέμα όσο και στη μετέπειτα αγγλική νομοθεσία.

Οι συγγραφικές και κοινοβουλευτικές διακηρύξεις του Ricardo υπέρ του οικονομικού και πολιτικού φιλελευθερισμού τον κατέστησαν αναπόφευκτα αντικείμενο επιθέσεων κυρίως από τους εκπροσώπους της *τάξης των γαιοκτημόνων*. Τον κατηγορήσαν ότι υπερασπίζεται τα στενά συμφέροντα της χρηματικής και βιομηχανικής αστικής τάξης και ακόμα

κατά περιπτώσεις ότι είχε ένα προσωπικό συμφέρον για το πέρασμα αυτού ή του άλλου μέτρου. Με ακλόνητη ηρεμία και αξιοπρέπεια ο Ricardo αποκήρυσε αυτούς τους υπαινιγμούς κατά του προσώπου του και ακόμα αρνήθηκε να αναγνωρίσει τον εαυτό του ως εκπρόσωπο των συμφερόντων μιας συγκεκριμένης κοινωνικής τάξης. Μάλιστα ο Ricardo είχε υποκειμενικά δίκιο να βλέπει τον εαυτό του ως υπερασπιστή των «αληθινών» οικονομικών αρχών και των συμφερόντων όλου του «λαού» (τα οποία αντιπαρέθετε σ' ένα από τα έργα του στα συμφέροντα της αριστοκρατίας και της μοναρχίας), δεδομένου ότι αυτό που υποστήριξε με σταθερότητα ήταν η ανάγκη γρήγορης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, που στην εποχή του μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο με τη μορφή της καπιταλιστικής οικονομικής ανάπτυξης. Οι υψηλοί δασμοί για τα σιτηρά, οι κακοί νόμοι, η εξουσία της γαιοκτητικής ολιγαρχίας επιβράδυναν την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων· έτσι λοιπόν ο Ricardo άνοιγε με συνέπεια μέτωπο εναντίον τους. Από την άλλη πλευρά είναι γεγονός ότι δε φαντάστηκε ποτέ ότι η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί σε μια μορφή άλλη εκτός από αυτή της καπιταλιστικής οικονομίας· έτσι λοιπόν απέρριψε τα κομμουνιστικά σχήματα του Owen (για το ζήτημα αυτό βλέπε το επόμενο κεφάλαιο).

Οι ορίζοντες του Ricardo δεν επεκτάθηκαν ποτέ πέραν της καπιταλιστικής οικονομίας. Ωστόσο, αν υπερασπίστηκε με πείσμα τα συμφέροντα του καπιταλισμού, αυτό έγινε, γιατί οι έρευνές του, που διαποτίζονταν από τη μέγιστη επιστημονική τιμότητα και ειλικρίνεια, τον οδήγησαν να τον βλέπει ως τη μοναδική μορφή οικονομίας που παρείχε ένα ικανοποιητικό πλαίσιο για μια ισχυρή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και του πλούτου της κοινωνίας ως συνόλου. Σύμ-

φωνα με τα λόγια του Marx «η αντίληψη του Ricardo ανταποκρίνεται συνολικά στα συμφέροντα της βιομηχανικής αστικής τάξης, μόνο επειδή και εφόσον τα συμφέροντά της συμπίπτουν με αυτά της παραγωγής ή της παραγωγικής ανάπτυξης της ανθρώπινης εργασίας. Στις περιπτώσεις όπου η αστική τάξη έρχεται σε σύγκρουση με αυτά τα συμφέροντα, ο Ricardo είναι ανηλεής απέναντί της όπως και σε άλλες περιπτώσεις απέναντι στο προλεταριάτο και στην αριστοκρατία».¹

1. K. Marx, *Θεωρίες για την Υπεραξία*, Μέρος II (Progress Publishers edition), σ. 118 (υπογράμμιση του Marx) (Σ.τ.ε.). (Ελλην. έκδοση: *Θεωρίες για την Υπεραξία*, Μέρος Δεύτερο, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», 1982, σ. 135 (Σ.τ.ε. ελλ. έκδ.).

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΒΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΟΥ RICARDO*

ΣΤΗ ΜΕΓΑΛΗ ιστορική σύγκρουση μεταξύ της αριστοκρατίας της γης και της βιομηχανικής αστικής τάξης ο Ricardo στάθηκε αποφασιστικά στο πλευρό της τελευταίας. Θα ήταν ωστόσο μέγα λάθος να δεχτούμε τη δήλωση του Held ότι «η θεωρία του Ricardo υπαγορεύτηκε απλώς από το μίσος των καπιταλιστών του χρήματος απέναντι στη γαιοκτητική τάξη».¹ Την εποχή του Ricardo η βιομηχανική αστική τάξη έπαιξε ακόμα έναν προοδευτικό ιστορικό ρόλο και οι ιδεολόγοι της αισθάνονταν ακόμα ηγέτες ολόκληρου του «λαού» στην πάλη εναντίον της αριστοκρατίας και της μοναρχίας.²

*Isaak Ilych Rubin, *Ιστορία οικονομικών θεωριών*, επιμ. και σχόλια αγγλ. μτφρ. Donald Filtzer, μετάφραση Χρ. Βαλλιάνου, επιστημονική επιμέλεια Γ. Μηλιού, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1994, σσ. 298-313.

1. Adolf Held: Γερμανός οικονομολόγος που έζησε στα χρόνια 1844-1880 (Σ.τ.ε.).

2. Γενικά η παρουσίαση που κάνει ο Rubin των απόψεων του Ricardo για τη σύγκρουση μεταξύ των γαιοκτημόνων και των άλλων τάξεων της κοινωνίας απαιτεί κάποιες επιφυλάξεις, ειδικά στο φως του πώς παρουσιάζει ο Rubin τη θεωρία του Ricardo για την πρόσοδο (Κεφ. 29). Ο Ricardo διατύπωσε μια σειρά προτάσεων ανάλογες με αυτό το χωρίο από το *An Essay on the Influence of a Low Price of Corn on the Profits of Stock*: «Έπεται λοιπόν ότι το συμφέρον του γαιοκτήμονα είναι πάντα αντίθετο προς το συμφέρον κάθε άλλης τάξης της κοινότητας. Η κατάσταση του δεν είναι ποτέ τόσο ανθηρή, όσο όταν τα τρόφιμα είναι σπάνια

Ο Ricardo ήταν ένθερμος υποστηρικτής της αστικής καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων, γιατί τη θεωρούσε ως το καλύτερο μέσο για την εξασφάλιση: 1) της μεγαλύτερης ατομικής ευτυχίας και 2) της μέγιστης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων.

και ακριβά, ενώ όλα τα άλλα άτομα γενικά ευνοούνται από την προμήθεια φτηνών τροφίμων» (Ricardo, *Works*, επιμ. Staffa, τόμ. IV, CUP, 1951, σ. 21). Ωστόσο στην ίδια παράγραφο και στη συνέχεια της ανάλυσης ο Ricardo αμέσως περιορίζει το πλαίσιο στο οποίο αναφέρεται αυτή η δήλωση: «Οι υψηλές πρόσδοδοι και τα χαμηλά κέρδη, παρ' όλο που συνοδεύουν σταθερά οι μεν τα δε, δε θα πρέπει ποτέ να αποτελούν αντικείμενο παραπόνων, αν είναι το αποτέλεσμα της φυσικής πορείας των πραγμάτων.

Αποτελούν τις πλέον αδιάσειστες αποδείξεις πλούτου και ευημερίας και ενός άφθονου πληθυσμού, συγκρινόμενου με τη γονιμότητα του εδάφους. Τα γενικά κέρδη του αποθέματος εξαρτώνται εξ ολοκλήρου από τα κέρδη του τελευταίου μεριδίου του κεφαλαίου που χρησιμοποιείται στη γη. Επομένως αν έπρεπε οι γαιοκτήμονες να εγκαταλείψουν το σύνολο των προσόδων τους, ούτε θα αυξάνονταν τα γενικά κέρδη του αποθέματος ούτε θα μειωνόταν η τιμή των σιτηρών για τον καταναλωτή. Όπως παρατήρησε ο κ. Malthus, το μοναδικό αποτέλεσμα θα ήταν ότι οι αγρότες-καπιταλιστές που σήμερα πληρώνουν πρόσοδο θα μπορούσαν να ζήσουν ως αριστοκράτες...» (ό.π., σσ. 21-22, η υπογράμμιση δική μας).

Το *Essay on the Low Price of Corn* αποτελούσε μια συγκριτικά πρώιμη προσούρα (1815). Στην αλληλογραφία που ακολούθησε τη δημοσίευση των *Αρχών*, ο Ricardo αποσαφήνισε περαιτέρω τη θέση του. «(Ο Malthus) δε μου φέρθηκε τίμα στην παρατήρησή του σχετικά με το απόσπασμα του βιβλίου μου που τονίζει ότι το συμφέρον του γαιοκτήμονα αντιτίθεται σε αυτό του υπολοίπου της κοινότητας. Δεν έτρεφα καμιά αντιπάθεια για τους γαιοκτήμονες – η πρόσδοδος είναι αποτέλεσμα περιστάσεων πάνω στις οποίες δεν ασκούν κανέναν έλεγχο, εκτός βέβαια και αν είναι νομοθέτες και επιβάλλουν περιορισμούς στην εισαγωγή των σιτηρών» (Επιστολή στο McCulloch, 2 Μαΐου 1820, στην έκδοση των *Works* από το Staffa, τόμ. VIII, CUP, 1952, σ. 182, η υπογράμμιση δική μας). Σε μια επιστολή στον Trower, στις 21 Ιουνίου του ίδιου χρόνου, ο Ricardo

Η αστική οικονομική επιστήμη είχε ήδη θέσει το αίτημα του ελεύθερου ανταγωνισμού και της ατομικής οικονομικής πρωτοβουλίας κατά το 18ο αιώνα. Τόσο οι φυσιοκράτες όσο και ο Smith καθάγιασαν αυτό το αίτημα αναφερόμενοι στο αιώνιο, *φυσικό δίκαιο* του ατόμου. Από τις αρχές του 19ου αιώνα ο ρόλος του φυσικού δικαίου, ως κύριου ιδεολογικού όπλου της αστικής τάξης στον αγώνα της για μια νέα τάξη πραγμάτων, είχε εξαντληθεί. Τα θεμέλια της καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων είχαν ήδη τεθεί και όσο μεγάλωναν οι επιτυχίες

προχωρούσε παρακάτω: «(Ο Malthus) με παρουσιάζει σαν να επικρίνω τους γαιοκτήμονες, γιατί έχω πει ότι τα συμφέροντά τους αντιτίθενται σε αυτά του συνόλου της κοινότητας και ότι η αύξηση των προσόδων τους γίνεται εις βάρος των κερδών των άλλων τάξεων. Έχω πει ότι η κοινότητα δε θα επωφελείτο, αν οι γαιοκτήμονες παραιτούντο από όλες τις προσόδους τους – μια τέτοια θυσία δε θα έκανε τα σιτηρά φτηνότερα, αλλά θα ωφελούσε μόνο τους αγρότες-καπιταλιστές. Αυτό δε δείχνει ότι δε θεωρώ τους γαιοκτήμονες εχθρούς του δημόσιου καλού; Κατέχουν μηχανές διαφόρων παραγωγικών δυνάμεων και έχουν συμφέρον από το να τεθεί σε κίνηση και η παραμικρότερη παραγωγική μηχανή – δεν είναι αυτό το συμφέρον του κοινού, το οποίο πρέπει να επιθυμεί την απασχόληση της μεγαλύτερης ξένης παραγωγικής μηχανής (foreign greater productive machine) και όχι της αγγλικής παραγωγικής μηχανής. Ο κ. Malthus με κατηγορεί επίσης ότι αρνούμαι τα οφέλη που έχουν οι γαιοκτήμονες από τις βελτιώσεις στην αγροτική οικονομία. Δεν αναγνωρίζω το δίκαιο αυτής της κατηγορίας: έχω πει περισσότερες από μια φορές ότι προφανώς πρέπει τελικά να επωφελούνται από τη βελτίωση της παραγωγικότητας της γης...

...Αγωνίζομαι για το ελεύθερο εμπόριο των σιτηρών, επειδή, όταν το εμπόριο είναι ελεύθερο και τα σιτηρά φτηνά, τα κέρδη δε θα μειώνονται, όσο μεγάλη και αν είναι η συσσώρευση κεφαλαίου. Αν περιοριστείτε στους πόρους της γης σας και μόνο, η πρόσσδος προοδευτικά θα απορροφήσει το μεγαλύτερο μέρος του προϊόντος σας, που απομένει μετά την πληρωμή των μισθών, και επομένως τα κέρδη σας θα μειωθούν...» (ό.π., τόμ. VIII, σσ. 207-208, υπογράμμιση του Ricardo).

της, άλλο τόσο ετοιμάζονταν οι ίδιοι οι ιδεολόγοι της αστικής τάξης να εγκαταλείψουν την αφελή τους πίστη στην επικείμενη πραγματοποίηση μιας «φυσικής τάξης πραγμάτων» καθολικής ισότητας και αδελφοσύνης. Οι πικρές απογοητεύσεις της Γαλλικής Επανάστασης, η απελπισμένη κατάσταση των εργαζόμενων μαζών στη διάρκεια της βιομηχανικής επανάστασης και τα πρώτα μηνύματα μιας πρωτοεμφανιζόμενης πάλης μεταξύ της αστικής και της εργατικής τάξης άφηναν λίγα περιθώρια για τις αυταπάτες του παρελθόντος. Από τις αρχές του 19ου αιώνα τα αιτήματα για ισότητα και αδελφότητα, που αναφέρονταν στο φυσικό δίκαιο του ατόμου, προβάλλονταν κυρίως από τους πρώτους υπερασπιστές του *προλεταριάτου*, τους πρώτους ουτοπικούς σοσιαλιστές. Από τότε και στο εξής η αντιδιαστολή του αστικού φυσικού δικαίου με τη φεουδαρχική παράδοση καθίστατο αδύνατη και ανεπαρκής. Οι ιδεολόγοι της αστικής τάξης ήρθαν αντιμέτωποι με ένα νέο και δύσκολο πρόβλημα: την ταυτόχρονη δικαίωση της αστικής τάξης πραγμάτων τόσο απέναντι στη φεουδαρχική παράδοση όσο και απέναντι στα αιτήματα για φυσική ισότητα που προέβαλλαν οι σοσιαλιστές. Για την επίλυση αυτού του προβλήματος επιστρατεύτηκε το νέο φιλοσοφικό σύστημα του «*ωφελιμισμού*» που αναπτύχθηκε από το Bentham και το οποίο διαδόθηκε ευρέως από το 1820 και εξής. Αν η θεωρία του φυσικού δικαίου είχε χρησιμεύσει ως φιλοσοφική βάση για τις θεωρίες των φυσιοκρατών και του Smith, ο Ricardo και οι στενοί του μαθητές ήταν ένθερμοι οπαδοί του ωφελιμισμού.

Παρ' όλο που ο ωφελιμισμός απέρριπτε τη θεωρία του φυσικού δικαίου, ωστόσο, σ' ένα συγκεκριμένο σημείο συνέχιζε στην ίδια κατεύθυνση: έδινε μια οριστική διατύπωση στη *Weltanschauung* (κοσμοθεωρία) του *ατομικισμού*. Για τους φυσιοκράτες το αίτημα για ατομική ελευθερία προέκυπτε

από το χαρακτήρα του ιδεώδους κοινωνικού τους συστήματος (τη «φυσική τάξη» της κοινωνίας). Μ' αυτή την έννοια η κοινωνία κυριαρχούσε ακόμα πάνω στο άτομο, καθορίζοντας μάλιστα το βαθμό ελευθερίας που επιτρεπόταν σ' αυτό το τελευταίο. Στα γραπτά του Adam Smith το άτομο και η κοινωνία είναι ίσες οντότητες και υπάρχουν σε πλήρη αρμονία το ένα με την άλλη: το «αόρατο χέρι» του δημιουργού εξασφαλίζει ότι βρίσκονται σε πλήρη συμφωνία.¹ Τελικά, στο ωφελμιστικό σύστημα η κοινωνία είναι πλήρως υποταγμένη και εξαφανισμένη μέσα στο άτομο. Η κοινωνία δεν είναι τίποτα περισσότερο από ένα *φανταστικό σώμα*, ένα μηχανικό άθροισμα των *ατόμων* που την αποτελούν. Με τα λόγια του Bentham «το συμφέρον της κοινωνίας... είναι... το άθροισμα των συμφερόντων των διαφόρων ατόμων που την αποτελούν. Είναι μάταιο να μιλάμε για το συμφέρον της κοινότητας, χωρίς να αντιλαμβανόμαστε ποιο είναι το συμφέρον του ατόμου».² «Λέγεται ότι το συμφέρον των ατόμων πρέπει να υποτάσσεται στο δημόσιο συμφέρον. Αλλά τι σημαίνει αυτό; Ένα άτομο δεν είναι εξίσου μέλος της κοινωνίας όπως κάθε άλλο;... Τα ατομικά συμφέροντα είναι τα μόνα πραγματικά συμφέροντα».³ Από τι αποτελείται το συμφέρον ενός ατόμου; Από την πραγμάτωση των απολαύσεων και την αποφυγή των πόνων, δηλαδή από την απόκτηση της μεγαλύτερης ωφέλειας για τον εαυτό μας. Η «*αρχή του οφέλους*» αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο ολόκληρου του ωφελμιστικού

1. Βλ. την ανάλυση του Rubin στο Κεφάλαιο 20, ιδίως σημ. 9 (Σ.τ.ε.).

2. Jeremy Bentham, *The Principles of Morals and Legislation* (Νέα Υόρκη, Hafner, 1965), σ. 3.

3. J. Bentam, *The Theory of Legislation*, (επιμ. C. K. Ogden, Λονδίνο, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., 1931, σ. 144, υπογράμμιση του Rubin [Σ.τ.ε.]).

(utilitarian) συστήματος (το όνομα προέρχεται από το λατινικό *utilis*, δηλαδή χρήσιμος). Για να εκτιμήσουμε το όφελος μιας δεδομένης ενέργειας, πρέπει να αθροίσουμε όλα τα ευνοϊκά της αποτελέσματα από τη μια πλευρά και όλα τα επιζήμια αποτελέσματα από την άλλη. Αφαιρούμε στη συνέχεια το άθροισμα των πόνων από το άθροισμα των ικανοποιήσεων (ή το αντίθετο) και βρίσκουμε ένα τελικό ισοζύγιο, που είναι είτε θετικό είτε αρνητικό.¹ Χρησιμοποιώντας αυτή την «ηθική

1. «Αθροίστε όλες τις αξίες όλων των *απολαύσεων* από τη μια μεριά και όλες τις αξίες των πόνων από την άλλη. Αν το ισοζύγιο είναι από τη πλευρά των απολαύσεων, θα δώσει την *καλή* τάση της δράσης πάνω στο σύνολο σε σχέση με τα συμφέροντα του μεμονωμένου *ατόμου*. Αν είναι από την πλευρά του πόνου, θα δώσει την *κακή* τάση της πάνω στο σύνολο» (*Principles of Morals and Legislation*, σ. 31, υπογράμμιση του Bentham).

Αξίζει σ' αυτό το σημείο να θυμηθούμε πώς αξιολόγησε τον Bentham ο Marx: «Ο Jeremy Bentham είναι ένα καθαρά αγγλικό φαινόμενο... Ποτέ μέχρι τώρα και σε καμιά χώρα ένας ερασιτέχνης παραγωγός κοινοσιπιών δεν κορδώθηκε τόσο αγέρωχα και με τέτοια αυτοϊκανοποίηση. Η αρχή του οφέλους δεν αποτελεί ανακάλυψη του Bentham. Απλώς αναπαρήγαγε με το δικό του ανιαρό τρόπο αυτό που είχε πει ο Helvétius και άλλοι Γάλλοι με ευστοροφία και πρωτοτυπία ήδη από το 18ο αιώνα... Αν κάποιος θέλει να κρίνει όλες τις ανθρώπινες ενέργειες, κινήσεις, σχέσεις κ.λπ. σύμφωνα με την αρχή του οφέλους, θα έπρεπε πρώτα να ασχοληθεί με την ανθρώπινη φύση γενικά και στη συνέχεια με την ανθρώπινη φύση που είναι τροποποιημένη ιστορικά σε κάθε εποχή. Ο Bentham δεν ασχολείται με αυτά. Με την ανιαρότερη αφέλεια υποθέτει ότι ο σύγχρονος μικροαστός, ειδικά ο Άγγλος μικροαστός, είναι ο κανονικός άνθρωπος. Ό,τι είναι χρήσιμο γι' αυτό το παράξενο είδος κανονικού ανθρώπου και για τον κόσμο του είναι χρήσιμο δι' εαυτό... Με τέτοιου είδους σκουπίδια έχει γεμίσει βουνά από βιβλία ο γενναίος ανθρωπάκος με το μότο "*nulla dies sine linea*" [καμιά μέρα χωρίς τη γραμμή της]. Αν είχα το θάρρος του φίλου μου Heinrich Heine, θα αποκαλούσα τον κ. Jeremy ιδιοφυΐα στα πρότυπα της αστικής ηλιθιότητας» (*Το Κεφάλαιο*, τόμ. Ι, έκδ. Penguin, σσ. 758-59, υποσημ. [Σ.τ.ε.], ελλ. μετάφρ., εκδ. «Μόρφωση», Αθήνα 1963, σ. 630 [Σ.τ.ε. ελλ. έκδ.]).

αριθμητική»¹ γνωρίζουμε ποιες ενέργειες είναι ικανές να εξασφαλίσουν τη «μεγαλύτερη ευτυχία» για το άτομο.

Με ποια μέσα μπορούμε να κατασκευάσουμε μια γέφυρα από την ευτυχία του ατόμου στην ευημερία της κοινωνίας; Εφ' όσον η ίδια η κοινωνία είναι το μηχανικό άθροισμα των ατόμων που την απαρτίζουν, έπεται ότι η κοινωνική ευημερία δεν είναι τίποτα άλλο από το αποτέλεσμα της μηχανικής άθροισης αυτών των ατομικών ευτυχιών. Η ευημερία της κοινωνίας σημαίνει τη «μεγαλύτερη ευτυχία για το μεγαλύτερο αριθμό» (ατόμων, Σ.τ.μ.). Και δεδομένου ότι ένα άθροισμα αυξάνει, μόνον όταν αυξάνουν οι συνιστώσες του, η κοινωνική πρόοδος είναι δυνατή μόνον ως αύξηση της ευημερίας ή της ευτυχίας του ατόμου. «Οτιδήποτε αρμόζει στο όφελος ή στο συμφέρον της κοινότητας αυξάνει τη συνολική ευημερία των ατόμων που την αποτελούν».² Πώς όμως αυξάνουμε το γενικό άθροισμα των ατομικών ευημεριών; Πολύ απλά: Η φρονίδα γι' αυτό θα πρέπει να αφεθεί στα ίδια τα άτομα, εφ' όσον «το καθένα είναι κριτής του τι είναι χρήσιμο γι' αυτό».³ Εδώ έχουμε ένα γενικό κανόνα: Δώστε στους ανθρώπους τη μεγαλύτερη δυνατή ελευθερία δράσης σε όλες εκείνες τις πε-

1. Η έκφραση είναι από το *The Theory of Legislation*. Μια αντίστοιχη έννοια που θα χρησιμοποιήσει συχνά είναι αυτή του «ηδονιστικού υπολογισμού» (Σ.τ.ε.).

2. Μεταφρασμένο από τα ρωσικά.

3. Μεταφρασμένο από τα ρωσικά. «Όπως ακριβώς δεν υπάρχει κανείς που να είναι τόσο σίγουρος ότι είναι σε θέση να προωθή την ευτυχία σας όπως εσείς, έτσι δεν υπάρχει κανένας άλλος που να είχε τόσο πολλές ευκαιρίες όσες είχατε εσείς, για να γνωρίσετε τι συμβάλλει περισσότερο σ' αυτό το σκοπό. Γιατί ποιος γνωρίζει τόσο καλά όσο εσείς τι σας δημιουργεί πόνο ή ευχαρίστηση;» (*Principles of Morals and Legislation*, σ. 267, υπογράμμιση του Bentham).

ριστάσεις όπου δεν μπορούν να βλάψουν κανέναν άλλο πλην του εαυτού τους, εφ' όσον οι ίδιοι είναι οι καλύτεροι κριτές των συμφερόντων τους».¹ Έτσι λοιπόν το κοινωνικό ιδεώδες που κατασκευάζει ο Bentham, ως ιδρυτής της ωφελμιστικής σχολής, είναι η *μέγιστη ελευθερία του ατόμου και ο περιορισμός των λειτουργιών του κράτους* στο καθαρά αρνητικό καθήκον της αποτροπής των πολιτών του από το να βλάπτει ο ένας τον άλλο. Αυτό το σύστημα του *αστικού ατομικισμού* είναι προτιμότερο από τη *φεουδαρχία* και τη «δυσφορία που προκαλούν τα περιττά βάρη της», γιατί εξασφαλίζει στο άτομο τη μεγαλύτερη δυνατή ελευθερία δράσης και επομένως την ευκαιρία να αποκτήσει τη μέγιστη ευτυχία. Είναι προτιμότερο από το σοσιαλισμό, γιατί ο τελευταίος στερεί στο άτομο την ευκαιρία να αποκτήσει το μέγιστο όφελος ή τη μέγιστη ευτυχία μέσω της ίδιας του της εργασίας. «Όταν συγκρούονται η ασφάλεια και η ισότητα, δεν πρέπει να διστάσουμε ούτε στιγμή. Η ισότητα πρέπει να υποχωρήσει... Η καθιέρωση της απόλυτης ισότητας είναι μια χίμαιρα. Αυτό που μπορούμε να κάνουμε είναι να μειώσουμε την ανισότητα».² Ενώ οι στοχαστές του 18ου αιώνα έτρεφαν ένα μεγάλθυμο ενθουσιασμό για την καθολική ισότητα και αδελφότητα, η φωνή του σοβαρού αστού χαρακτήριζε τώρα την ισότητα ως χίμαιρα. Ενώ κατά το 18ο αιώνα το καθήκον της αστικής τάξης πραγμάτων ήταν η πραγματοποίηση των ιερών δικαιωμάτων του ατόμου, τώρα αντιμετώπιζε ένα πιο ταπεινό καθήκον: να εξασφαλίσει σε κάθε άτομο την ελευθερία να επιλέγει ό,τι εί-

1. Μεταφρασμένο από τα ρωσικά.

2. Το απόσπασμα αυτό, όπως και τα προηγούμενα, έχουν ληφθεί από τα έργα του Bentham (Το συγκεκριμένο απόσπασμα είναι από το *The Theory of Legislation*, σ. 120, [Σ.τ.ε.]).

ναι πιο επικερδές (πιο «χρήσιμο», ή φορέας της «μεγαλύτερης ευτυχίας») μεταξύ των επιλογών που προσφέρονται σ' αυτό από το υπάρχον κοινωνικό σύστημα.

Ο Ricardo έγινε φιλοσοφικός οπαδός του ωφελιμισμού μέσω του James Mill, ενός ανθρώπου που στα οικονομικά ζητήματα ήταν μαθητής του Ricardo. Ο Bentham είχε πει «Είμαι ο πνευματικός πατέρας του Mill και ο Mill ήταν ο πνευματικός πατέρας του Ricardo: Έτσι λοιπόν ο Ricardo είναι ο πνευματικός μου εγγονός».¹ Όπως και ο Bentham, ο Ricardo ήταν απόλυτα πεισμένος ότι «εκεί όπου υπάρχει ελεύθερος ανταγωνισμός τα συμφέροντα του ατόμου και της κοινότητας δε βρίσκονται ποτέ σε αντίθεση».² Το συμφέρον της κοινωνίας δεν μπορεί να βασιστεί πουθενά αλλού εκτός από την άριστη πραγματοποίηση των συμφερόντων των μελών που την αποτελούν. Ό,τι είναι «λιγότερο επικερδές για το άτομο είναι λιγότερο επικερδές και για το κράτος». Ο Ricardo πιστεύει ότι είναι αδύνατο να υπάρχει μια απασχόληση «που, ενώ είναι η επικερδέστερη για το άτομο, δεν είναι η επικερδέστερη για το κράτος».³ «Η επιδίωξη του ατομικού πλεονεκτήματος συνδέεται θαναμάσια με το καθολικό καλό του συ-

1. Αναφέρεται από το Sraffa στην εισαγωγή του στον VI τόμο του *Works* του Ricardo, σ. xxviii, υποσημ. (Σ.τ.ε.).

2. Το απόσπασμα αυτό όπως και όλα τα επόμενα έχουν ληφθεί από έργο του Ricardo. (Το συγκεκριμένο απόσπασμα είναι από το *The High Price of Bullion, A Proof of the Depreciation of Bank Notes*, από το *Works*, επιμ. Sraffa, τόμ. III, σ. 56, υπογράμμιση του Rubin, [Σ.τ.ε.]).

3. Τα δύο αποσπάσματα προέρχονται από το *On the Principles of Political Economy and Taxation* του Ricardo, τόμ. I, της έκδ. του *Works* από τον Sraffa (CUP, 1951, σσ. 349-350, υποσημ. [Σ.τ.ε.]). Βλ. και την έκδοση: D. Ricardo, *Αρχαί Πολιτικής Οικονομίας και Φορολογίας*, σε μετάφραση Ν. Π. Κωνσταντινίδη, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα, χ.χ.ε., σ. 332 [Σ.τ.ε. ελλ. έκδ.]).

νόλου. Θέτοντας σε κίνηση την εργατικότητα, επιβραβεύοντας την εφευρετικότητα και χρησιμοποιώντας αποτελεσματικότερα τις ιδιόρρυθμες δυνάμεις που χαρίζει η φύση, [η επιδίωξη του ατομικού πλεονεκτήματος] κατανέμει την εργασία αποδοτικότερα και οικονομικότερα, ενώ με την αύξηση της γενικής μάζας των *παραγωγών* διαχέει το γενικό κέρδος και συνδέει με έναν κοινό δεσμό συμφέροντος και επαφής την παγκόσμια κοινωνία των εθνών μέσω όλου του πολιτισμένου κόσμου». ¹ Για το Ricardo η κυριαρχία της αρχής του «ατομικού πλεονεκτήματος» (ή της «αρχής του οφέλους» του Bentham, που είναι το ίδιο πράγμα) είναι η καλύτερη εγγύηση για την αύξηση του «γενικού οφέλους», που αποτελείται από την αύξηση της «γενικής μάζας των προϊόντων», δηλαδή την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Αντίθετα, όταν κανείς απομακρύνει ή παρεμποδίζει τη δράση της αρχής του προσωπικού συμφέροντος, αυτό αρκεί, για να υπάρξει μια αναπόφευκτη υποβάθμιση των παραγωγικών δυνάμεων, μια μείωση της γενικής ευημερίας και μια παρακμή της συνολικής ευτυχίας των μελών της κοινωνίας. Σ' αυτή ακριβώς τη βάση ο Ricardo απέρριπτε τα σχέδια του Owen για τη συγκρότηση κομμουνιστικών κοινοτήτων. «Ο ίδιος ο Owen είναι ένας λάτρης της φιλανθρωπίας, πρόθυμος να κάνει μεγάλες θυσίες για έναν επιθυμητό στόχο» έγραφε ο Ricardo σε μια επιστολή του. «...Θα μπορούσε κάποιο λογικό άτομο να πιστεύει, όπως ο Owen, ότι μια κοινωνία σαν και αυτή που σχεδιάζει θα ακμάζει και θα παράγει περισσότερα απ' όσα έχει ποτέ παραγάγει ένας ίσος αριθμός ανθρώπων, αν αυτοί κινητοποιούνται στις προσπάθειές τους από τη θεώρηση της κοι-

1. *Principles*, σσ. 133-134. Η υπογράμμιση του Rubin (Σ.τ.ε.) Βλ. και *Αρχαί...*, ό.π., σ. 114 (Σ.τ.ε. ελλ. έκδ.).

νότητας αντί από τη θεώρηση του ατομικού τους συμφέροντος; Η εμπειρία των αιώνων δεν είναι εναντίον του;».¹

Επομένως για τον Ricardo η ιδεώδης κοινωνία είναι ο καπιταλισμός, όπου ο ανταγωνισμός μεταξύ των ατόμων, καθένα από τα οποία είναι ελεύθερο να αποκτήσει το μεγαλύτερο δυνατό προσωπικό πλεονέκτημα, εξασφαλίζει ότι θα υπάρξει μια μέγιστη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Μ' αυτή την έννοια ο Ricardo ήταν κληρονόμος των φυσιοκρατών και του Smith. Ωστόσο, αντίθετα με τους προγενεστέρους του, είχε μπροστά του μια καπιταλιστική οικονομία σ' ένα υψηλότερο στάδιο ανάπτυξης και ήταν επομένως σε θέση να διατυπώσει με μεγαλύτερη ακρίβεια και πληρότητα τους χαρακτηριστικούς οικονομικούς της νόμους. Οι φυσιοκράτες είχαν ζήσει στη Γαλλία που ήταν ακόμα ημιφεουδαρχική. Ο Adam Smith αποτελούσε μέρος της εποχής της μανουφακτούρας. Ο Ricardo, λόγω του ότι ήταν μάρτυρας της γρήγορης ανάπτυξης της εκμηχανισμένης καπιταλιστικής παραγωγής μεγάλης κλίμακας, ήταν σε θέση να παρατηρήσει καλύτερα τα θεμελιώδη τεχνικά και κοινωνικοοικονομικά της χαρακτηριστικά.

Οι θεωρητικοί ορίζοντες του Smith ήταν απόλυτα περιορισμένοι από την τεχνολογία της μανουφακτούρας. Όταν αναφερόταν στις μηχανές, ουσιαστικά εννοούσε τα εξειδικευμένα εργαλεία που χρησιμοποιούσαν οι εργάτες της μανουφακτούρας. Ο ίδιος ο Smith δήλωνε ότι «στην αγροτική οικονομία... η φύση εργάζεται δίπλα στον άνθρωπο», ενώ στη βιομηχανία «η φύση δεν κάνει τίποτα, όλα τα κάνει ο άνθρωπος».² Μόνο η

1. Επιστολή στον Trower, 8 Ιουλίου 1819, στο *Works* (επιμ. Sraffa), τόμ. VIII, σ. 46 (Σ.τ.ε.).

2. A Smith, *Wealth of Nations*, Βιβλίο II, Κεφ. 5, σσ. 363-364. Βλ. προηγούμενα, Κεφ. 23.

εποχή της μανουφακτούρας, όπου η παραγωγή βασιζόταν στη χειρωνακτική εργασία, μπορούσε να έχει επωάσει μια τέτοια αφελή αντίληψη για τη βιομηχανία. Με την πρόοδο της εκμηχανισμένης παραγωγής και την προώθηση της τεχνολογίας μια τέτοια αντίληψη ξεπεράστηκε τελείως. «Δεν κάνει τίποτα η φύση για τον άνθρωπο στη βιομηχανία; Δεν είναι τίποτα οι δυνάμεις του νερού και του ανέμου που κινούν τις μηχανές μας και βοηθούν τη ναυσιπλοΐα; Η πίεση της ατμόσφαιρας και η ελαστικότητα του ατμού –που μας επιτρέπουν να λειτουργήσουμε τις πιο πολύπλοκες μηχανές– δεν είναι δώρα της φύσης; Για να μην πούμε τίποτα για τα αποτελέσματα της θερμότητας κατά το μαλάκωμα και την τήξη των μετάλλων, για την αποσύνθεση της ατμόσφαιρας κατά τη διαδικασία της βαφής και της ζύμωσης. Δεν υπάρχει καμιά βιομηχανία στην οποία η φύση να μην προσφέρει τη βοήθειά της στον άνθρωπο, και μάλιστα γενναιόδωρα και δωρεάν».¹ Ενώ ο Smith εξηγεί τη βιομηχανική πρόοδο αποκλειστικά με την ανάπτυξη του *καταμερισμού εργασίας*, ο Ricardo επικαλείται παράγοντες όπως «οι βελτιώσεις των *μηχανών*... ο καλύτερος καταμερισμός και κατανομή της εργασίας... και η αυξανόμενη επιδεξιότητα των παραγωγών τόσο στην επιστήμη όσο και στα επαγγέλματα».²

Ο Ricardo εκτιμούσε ότι η εισαγωγή των μηχανών θα κάνει τα προϊόντα φτηνότερα και θα αυξήσει την ποσότητα της παραγωγής. Μάλιστα δεν έκλεισε τα μάτια του μπροστά στην απελπιστική κατάσταση των εργατών που είχαν εκτοπίσει οι μηχανές. Οι υπερασπιστές του καπιταλισμού υποστήριζαν ότι η εισαγωγή των μηχανών δεν ήταν σε θέση να προκα-

1. *Principles*, σ. 76, υποσημ. Βλ. και *Αρχαί...*, ό.π., σ. 57 (Σ.τ.ε. ελλ. έκδ.).

2. Ό.π., σ. 94. Υπογράμμωση του Rubín (Σ.τ.ε.). Βλ. και *Αρχαί...*, ό.π., σ. 74 (Σ.τ.ε. ελλ. έκδ.).